

12. *Франко І. Пісня і праця : вибір оповідань і поезій / Іван Франко. — Львів, 1926. — 176 с.*
13. *Wytrzens G. Slawische Literaturen — Österreichische Literature(n) [Електронний ресурс] / Günter Wytrzens. — Bern ; Berlin ; Wien, 2009. — S. 229. — Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=nFvPLmEpnM8C&pg=PA229&lpg=PA229&dq=Petr+Sukennikov&source=bl&ots=OudDWrOh3D&sig=OW9Z8xz9XGHyCksn0G_QR37ruy4&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwjvpvSguJ3XAhVJGZoKHUmMBKMQ6AEIKDAA#v=onepage&q=Petr%20Sukennikov&f=false.*

Мар'яна Комариця

МОВНІ ДИСКУСІЇ У ПРЕСІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ФАКТИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, КОНТЕКСТИ

Подано різноаспектний аналіз дискусій щодо державного статусу української мови, українізації школи та Церкви в українській пресі 1917—1918 рр. Мовні дискусії розглянуто у контексті взаємозв'язку між культурними й політичними процесами, зокрема як наслідок тривалої колоніальної залежності України від Росії.

Ключові слова: українська мова, державність, національно-територіальна автономія, освіта, релігія, русифікація.

Представлено різноаспектний аналіз дискусій о государственном статусе украинского языка, украинизации школы и Церкви в украинской прессе 1917—1918 гг. Языковые дискуссии рассмотрены в контексте взаимосвязи между культурными и политическими процессами, в частности как результат длительной колониальной зависимости Украины от России.

Ключевые слова: украинский язык, государственность, национально-территориальная автономия, образование, религия, русификация.

A multispect analysis is given on the state status of Ukrainian language as well as the Ukrainianization of schools and church, as discussed in Ukrainian press in 1917—1918. The lingual polemics are considered in the context of the relationship between cultural and political processes, in particular as a consequence of the long-term colonial dependence of Ukraine on Russia.

Key words: Ukrainian language, statehood, national-territorial autonomy, education, religion, russification.

Століття тому відбувся один із найбільших історичних зламів: для одних революційні події 1917 р. були сподіванням на визволення з-під національного та соціального гніту, для інших — крахом старанно вибудовуваної поколіннями імперської владної вертикалі. Преса доби Визвольних змагань виразно віддзеркалювала боротьбу українців за свою національну самототожність, еволюцію поглядів Української Центральної Ради (далі — УЦР) на питання державного статусу України, ідеологічну диференціацію суспільства. Національно-демократичний провід змушений був боротися як зі «старими ворогами» — прихильниками монархізму, так і з «новими» — адептами більшовицької ідеології, сутність же різних політичних рухів виявляло ставлення до питання державної самостійності України та її базового складника — української мови. Бо, як наголошував видатний український мовознавець Олександр Потебня: «Нормальний розвиток мови як одного з найголовніших елементів національності — це одна з основних передумов здорового розвитку цілої нації» [27, с. 100].

Ще не встигла інтелігенція Наддніпрянщини за неповне десятиліття побороти наслідки Валуєвського циркуляра й Емського указу — нечуваних у європейській практиці репресивних актів, як на початку Першої світової війни було накладено на українське друковане слово нові заборони. Пригадуючи коротке політичне потепління після Революції 1905 р., Іван Липа констатував в одеському часописі «Українське Слово»: «Та не довго ми тішилися волею... Ціла преса була знищена, Україна стала знову німа, без'язика...» [13]. Стихійна поява після Лютневої революції 1917 р. сотень україномовних і двомовних часописів ознаменувала зняття перепон на шляху розвитку українського друку, однак Україна так і «не мала змоги скласти з себе єдине організоване тіло, єдину мисль» [14]. Цю «єдиність» не вдалося сформувати не тільки через наслідки тривалої колоніальної залежності, політичну розпорошеність, а перш за все через збройну експансію Росії, на цей раз уже більшовицької.

В одних часописах наголошувалося, що лише самі українці зможуть захистити себе, не варто сподіватися на допомогу когось чужого й сильного, інші ж твердили, що політичні перспективи Україна матиме лише у спілці з демократичною Росією. Пошук

компромісу втілювався в ідеї національно-територіальної автономії, відображеній у двох перших Універсалах УЦР. Михайло Грушевський наголошував у київському щоденнику «Нова Рада», що це — «старе гасло, підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими. Від того часу воно не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі...» [7]. І хоча сумнівно, що Шевченкове «в своїй хаті своя правда, і сила, і воля» варто трактувати за М. Грушевським, усе ж ідея автономії була спробою примирити програму «простого культурного національного самоозначення народностей» з домаганням «повної політичної незалежності». Такий проект а ргіогі унеможлиблював об'єднання всіх етнічних українських земель в одній незалежній державі, а через очікування на рішення Всеросійських Установчих зборів Україна втратила час, за який могла б сформувати державні структури та армію. Це дало підстави редакції щоденної київської газети «Відродження» підсумувати через рік Визвольних змагань, що останні фази російської революції аж до оголошення більшовиками війни Україні змусили національну політичну еліту повернути «на той шлях, від якого вона так сильно до тепер відпекувала ся — на шлях повної державної самостійності. Будова нового державного ладу, опертого на демократичних засадах, припала зараз до виконання самій українській демократії серед обставин, від яких гірших не можна собі представити» [5]. Тож «мовне питання» необхідно розглядати в межах окресленого суспільно-політичного контексту, бо державна організація визначає межі мовної свободи.

Більшість українських пресодруків 1917 р. системно висвітлювали як історичну традицію державотворення нації, так і основні етапи тогочасних політичних перетворень — процес створення заснованої на багатопартійності УЦР, ситуацію на фронтах, українізацію окремих частин російської армії, діяльність кооперативних і просвітніх організацій, розвиток рідномовного шкільництва, новини місцевого життя. Прийняття чотирьох Універсалів знаменувало новий етап в українсько-російських відносинах, адже висловлені у них ідеї не були суголосними прагненням ні Тимчасового, ні більшовицького урядів Росії. Тому спроба Тимчасового уряду звернутися з маніфестом «до братнього українського народу», іг-

норуючи рішення УЦР, нагадувала часи Петра I з обіцянкою щастя українському народові після перемоги над Карлом XII. Російська демократія традиційно на словах визнавала свободу, рівність і братерство націй, однак «як і раніше, українцям доводиться брати для себе всі свободи тільки після боротьби шляхом перемоги; українців, як і раніше, не пускають на вищі посади; русифікатори, як і попереду, в фаворі, і ними на Україні обсаджують впливові місця...» [28], — зазначав Сергій Шелухин.

Редакція згаданого вже одеського «Українського Слова» теж мотивувала появу часопису необхідністю «мати свій вільний голос в перебудові старого рабського ладу Російської держави на новий, вільний» у спілці з іншими народами, «що складуть вільну федеральну Російську державу» [18]. Сергій Янчуренко у статті «Україна на чолі недержавних націй Росії» вбачав навіть певний месіанізм у тому, що українці можуть очолити змагання за вільне федеративне об'єднання народів колишньої Російської імперії, бо хоч нам не пощастило мати самостійної держави, «ідеал автономії завжди ясно світив перед усіма Українцями» [30, с. 4], а в народній душі жила свідомість особливих прав нашого народу. Відновлення державності асоціювалося для багатьох із воскресінням, спонукало до праці над захистом своїх прав. Зріст національної самосвідомості, зокрема серед молоді, актуалізував питання української школи, адже діти — це майбутнє нації і від їх виховання залежить у подальшому доля країни. Таке бачення політичної ситуації було типовим для більшості тогочасних видань, бо національно-демократичний провід України покладав провину за репресивні акти щодо українців не на російський народ, а на суспільний, власне монархічний, устрій, не пов'язуючи механізм визискування одних націй іншими з ментальним чинником.

Одним зі свідчень нової маски російського імперського обличчя можна вважати статтю «Українська політика», опубліковану в «Вѣстнику Областного и Кіевскаго Совѣтов Рабочих и Солдатских Депутатов» (1917). У ній пропагується теза про класове розшарування («українська демократія» vs «українська буржуазія») і пріоритет соціального над національним через концепт залежності українців від сусідів: «Та здійснити свої завдання українська демократія може лише тоді, коли вся Росія буде дійсно демократичною республікою...» [25].

Київська щоденна газета «Нова Рада» (1917—1920) відобразила основні етапи політичних перетворень, у процесі яких український народ намагався здобути політичну незалежність, — перехід влади від УЦР і Генерального Секретаріату до гетьмана П. Скоропадського, а потім — до Директорії на тлі складних міжнародних взаємин, намагань західноєвропейських держав укласти мир після Першої світової війни. Свідченням високого рівня політичної думки видання є прізвиська чільних співробітників газети: Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Андрія Ніковського, Сергія Шелухина. Часопис подавав історичну ретроспективу та тогочасний політичний контекст дискусій довкола питання об'єднання українських етнічних земель в одній державі — це питання і відлуння «Весни народів» 1848 р. в Галичині, і тогочасної політичної орієнтації галичан, і долі Галичини та Холмщини після Берестейського миру, і впливу російської революції на політичні процеси в Західній Україні. Про небезпеку втрати Україною цих земель, протести проти колонізації, політики подвійних стандартів австро-угорського та російського урядів писали в газеті Євген Перфецький та Дмитро Дорошенко (під псевд. М. Жученко). Вирішення мовного питання на Наддніпрянщині й у Галичині мало свою специфіку, бо на східних теренах виразно відчувався брак україномовної інтелігенції — в уряді, громадських установах, шкільництві. Національній еліті традиційно належала просвітня й координаційна роль, тож відсутність єдності інтересів та порозуміння між українською буржуазією та селянством стали, на думку авторів часопису, однією із причин національно-державної руїни, на тлі інспірованої більшовиками агітації проти українського уряду.

Редакція відзначала читацький ажіотаж довкола українських книг і часописів, прагнення молоді навчатися українською мовою. Статті авторства редактора Андрія Ніковського, а також Макара Кушніра (під псевд. М. Якименко), Ігнатія Цегельського насвітлювали проблеми тогочасної журналістики й нерідко мали полемічний характер. У них ішлося, зокрема, про необхідність заборони на законодавчому рівні наклепів у пресі на українську державність, націю і політичних діячів. Як не парадоксально, але авторами цих наклепів зазвичай були російські журналісти, що масово втікали в Україну, рятуючись від більшовицьких репресій. Символічно, що

епіграф до статті «Налетіли сиві гуси...» взято зі «Страшної помсти» Миколи Гоголя. Така парадоксальна форма «втечі» росіян не менш актуальна й сьогодні.

Мине менше року, як заклики до автономії зникнуть із газетних шпальт українських видань. І, озираючись на історичний досвід українського народу, редакція полтавського «Вільного Голосу» (1918) писатиме, що для успішного державного будівництва необхідною є консолідація усіх верств народу, що зрадникам і ворогам не повинно бути місця на українській землі, а головним джерелом влади в країні є народ, який не може бути обмеженим у своїх правах, зокрема у праві на вільне слово. За точку відліку втрати Україною своєї незалежності взято 1654 р., коли «в нещасливу злу годину, Україна приєдналась до Московщини як вільний до вільного» [19]. Тож держава, що мала на той час свою вищу школу, інтелігенцію і вищу верству, замість того, щоб піти в напрямі розвитку власної культури, змушена була повернути на схід — «у нетрі азіатського варварства». Хоча зміни політичних реалій змінювали форми поневолення, українська історія була боротьбою за європейську культуру на сході Європи. Експансивна політика Росії не обмежувалася теренами Наддніпрянщини: під прикриттям гасел про звільнення усіх слов'ян від «ярма германського й турецького» було вислано на війну цвіт української нації: «Чотири мільйони солдатні вкрили Галичину й освободили її від усяких достатків, від всяких здобутків культурних, просвітних, промислових, економічних» [19]. Таке протистояння із плином часу набувало різних політичних форм: на думку відомого етнопсихолога Володимира Яніва, суперечностями між Заходом і Сходом пояснювалися конфлікти ще в античності, згодом — хрестові походи, зрештою, «зудар “двох світів” відбувається на наших очах у виді конфлікту між Європою й большевицькою Росією» [29, с. 3].

Для періоду Гетьманату характерна пропаганда принципово інших політичних моделей, аніж за доби УЦР: для вирішення першочергових питань державної організації необхідна була влада, яка б змогла об'єднати різні політичні сили, — наголошено на сторінках київського щоденника «Відродження» (1918). Редакція газети прагнула представляти погляди української демократії, не замикаючись у вузьких рамках партійних програм, і водночас пропагува-

ла об'єднання всіх етнічних українських земель. Тому тактика Польщі супроти України названа віроломною з огляду на намагання залучити до своєї держави землі Східної Галичини, Волині, Холмщини та Підляшшя. У цьому контексті підкреслено роль Галичини для розвитку української культури в час, коли існували заборони на друковане слово на Наддніпрянщині, а також роль галичан, які, повернувшись із сибірського заслання, взяли участь у формуванні державних та виконавчих структур незалежної Української держави. Коли проросійські політики й журналісти тиражували заяви про необхідність відкликання усіх неукраїнських громадян, редакція наголосила, що такі заклики не в інтересах України. Згадано і прикрий факт, що гетьманський уряд не скасував мито на друковану продукцію з Галичини, накладене ще царськими указами, незважаючи на гостру необхідність друкованого слова на Наддніпрянщині. Значна частина чиновників вимагала рівноправності української та російської мов як двох державних, незважаючи на рішучий спротив української інтелігенції. Тож редакція «Відродження» вмістила текст резолюції центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки з протестом проти такої спроби, обґрунтувавши теоретичні аспекти у низці аналітичних статей, зокрема авторства Микити Шаповала (під псевд. М. Сріблянський).

Оскільки видавання «Відродження» спочатку фінансувало військове міністерство, одним із найбільш дискутованих було питання національної армії: сам факт існування України, наголошувала редакція, залежить від збройної оборони, бо українцям доведеться ще довго воювати з Московщиною. У публікаціях окреслено базові елементи війська — підпорядкованість одній керівній ідеї та одній командній волі, визначено роль моральної підготовки та необхідність чіткої організації, не менш важливим був мовний аспект, тому в газеті друкувався словничок «Українські військові терміни».

Якщо «Нова Рада» й «Відродження» були орієнтовані на загальноукраїнську аудиторію, то численні регіональні видання — на місцеву. Редакція бердичівської газети «Селянська Думка» (1917—1919) наголошувала на необхідності підтримки власної преси як запоруки протидії ворожій агітації, засуджувала перевертнів, які зневажали рідну мову й виступали проти запровадження її в уряді й Церкві, викривала облудний характер політичних обіцянок біль-

шовиків та застерігала перед руйнівними наслідками їх господарювання у Росії. Газетні публікації з'ясовували сутність понять «автономія» та «федерація», принципи розподілу повноважень між центральною і місцевою владою, інформували про активний розвиток у регіоні осередків українських товариств «Селянська Спілка» та «Просвіта». Політичні реалії виявляли безодню, що існувала між теорією та практикою російських «демократів»: проголошені ними гасла волі, рівності, права на самовизначення націй були суто декларативними, бо спроби УЦР сформувати український державний організм, перш за все — національну армію, відразу ж були потрактовані як «ніж у спину революції» [17, с. 1] і загроза демократії.

Протистояння, що його більшовики розпалювали всередині українського суспільства, в іншій бердичівській газеті, «Козацька Думка» (1917), назване «походом проти Центральної Ради». Аналіз цих процесів виокремлював як першочергові завдання формування національних збройних сил, українізації війська, культурно-просвітньої праці та виборів до Установчих зборів. Ведучи полеміку з «Пролетарской Мыслью», редакція видання наголошувала, що більшовики сподіваються на несвідомість українських селян, приваблюють їх обіцянками дати «мир, хліб і волю», монополізуючи право на здійснення цих заповітних сподівань.

Вміщені в уманській газеті «Вільна Україна» (1917) публікації з'ясовують не лише тогочасну політичну ситуацію, сутність вимог автономії, принципи побудови національної армії, а й історичні причини та наслідки входження України до Російської держави після т. зв. Переяславської угоди. Редакція наголошувала, що видає часопис українською мовою для того, щоб він був зрозумілим для народу, і водночас просить передавати його «од хати до хати». Визначальна роль у процесі побудови держави належала розвитку національної самосвідомості, базовими складовими якої були школа й «Просвіта», особливого значення освітні завдання набували в контексті тривалої русифікації українців царським урядом. Гідні осуду, на думку редакції, прояви зневаги української мови як начебто «мужичої», бо лише той народ, що поважає себе, вартий свободи. У виданні вміщено гімн «Ще не вмерла Україна» («Українській народній гімн»), в редакційній примітці до якого висловле-

но сподівання, що слова про «московську неволю» залишаться лише сумною згадкою. Однак свідченням повторення гіркою історичного досвіду став опублікований невдовзі ультиматум Ради Народних Комісарів Росії, що фактично оголошував війну Україні.

Слобожанщина традиційно першою відчула на собі експансивну політику сусіда, але на цих теренах зберігалися й традиції козацької вольниці. Протиборство згаданих тенденцій відображає куп'янська газета «Голось Народа» (1917—1918). У перших її числах переважали російськомовні публікації, однак із часом друкувалося все більше матеріалів українською мовою, зокрема стаття Михайла Возняка «Рідна мова» з однойменної книги вченого та Миколи Сумцова «Українська Центральна Рада у Києві», подана у скороченні Олександром Жихарьовим (під псевд. Олесь Жихаренко), історичні матеріали про Україну та її столицю як стародавній політично-культурний центр. Національне самоусвідомлення було пов'язане не лише з відкриттям українських шкіл та українознавчих курсів для учителів, а й зі сприйняттям себе як частини великої нації, формуванням орієнтації у діяльності тогочасних політичних партій, громадських організацій, товариств. На шпальтах газети велася доволі активна й жорстка полеміка з кадетами, які відмовляли українцям у праві на рідну мову, звинувачували у відсутності державотворчих традицій. Культурологічні проблеми, що їх актуалізувала революція, торкалися й універсальних духовних і моральних вартостей, зокрема співпраці інтелігенції та народу, появи нових мистецьких талантів, недопущення перетворення демократії в анархію, необхідності української політичної літератури в контексті втрат українського красномовства впродовж 1911—1917 рр.

Пильну увагу на національне питання, яке революція поставила на порядок денний і яке не могло бути вирішене в умовах Російської імперії, звертала і одеська «Новая Газета» (1917). Замітки «Украинській вopрось», «Нужды украинцевъ» інформували про візит делегації УЦР до Тимчасового уряду з метою забезпечити невідкладні потреби у сфері освіти, суду, адміністрації та державного життя. За підсумками перемовин було організовано національну раду з представників громадських організацій і політичних партій для співпраці та допомоги уряду у проведенні реформ.

У газетних замітках ішлося й про роботу Українського бюро в Швейцарії, про цікаві дописи в часописах Галичини, що сприяло формуванню нового інформаційного, а в перспективі — політичного, простору.

Редакція газети «Извѣстія Совѣта рабочихъ депутатовъ и представителей Арміи и Флота г. Одессы», що представляла інтереси місцевих рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, вважала: хоча й лютневий революційний переворот відбувся за підтримки усіх верств населення, перш за все робітники повинні використати його для покращення свого суспільно-політичного становища. Право націй на самовизначення декларувалося, однак контент видання засвідчував традиційну неоднозначність розуміння цього права. У публікації «Декларація обь Украинѣ» зазначено, що вищим органом в Україні став Генеральний Секретаріат, склад якого визначає Тимчасовий уряд зі згоди УЦР, що триває процес українізації окремих частин російської армії аж до комплектування їх виключно українцями, але вирішення питань державного устрою та земельної політики повинно делегуватися Установчим зборам.

Цю доволі типову риторику прокоментував інший одеський щоденник — «Вільне Життя»: «Сучасні соціалісти пишуть, що вони борються всіма “фібрами” душі про самовизначення кожної національності аж до відокремлення, а вимовляється так: Тільки Всеросійські Установчі Збори можуть вирішити питання про самостійність Україні. Це виходить, як в тій казці, де лисиця сама себе призначила мировим до курей — ще й була ніби здивована, що вони не побажали прийняти таку пошану з її боку» [15]. Невдовзі після публікації в «Извѣстіяхъ...» Четвертого Універсалу («Универсаль Украинской Центральной Рады») з'явилися друком одна за одною статті, що вже відкрито виступали проти законної української влади, маскуючись тезами про пріоритетність класової боротьби у статтях на кшталт: «Съ украинскимъ народомъ противъ украинскаго и международнаго имперіализма», «Украинская буржуазія мобилизується», «Совѣтская власть на Украинѣ». Квінт-есенцією цих матеріалів було твердження, що УЦР «примкнула къ врагамъ совѣтской власти» і вступила на шлях контрреволюції. Таким чином, декларація підтримки національно-визвольних рухів «угнетенныхъ народовъ» корелювала із трактуванням цих рухів як

сепаратистських і таких, що начебто загрожують цілісності державного устрою і загальнодемократичним цінностям. Такий підхід став, на жаль, базовим у національному питанні радянської ідеологічної доктрини на наступні сім десятиліть. Це дало підстави Іванові Дзюбі зазначити у відомій праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), що, незважаючи на зафіксовану в конституції СРСР заборону проповіді національної винятковості, «через усе життя громадянина СРСР супроводять твердження (в підручниках, лекціях, газетах, книжках, по радіо) про особливу роль великого російського народу в історичній і теперішній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії. Все це не може не посилювати виробленого ще за царату — бодай несвідомого — комплексу національної вищості і винятковості у багатьох росіян та комплексу національної неповноцінності в інших народів. І тисячі фактів свідчать про те, що такі комплекси справді існують» [8].

Про політичні трансформації в пореволюційні дні у Ніжині інформувало перше число газети «Извѣстія Нѣжинскаго Общественнаго Комитета» (1917) — йшлося перш за все про необхідність підтримки нової демократичної влади та про вартість свободи в житті суспільства. Як першочергові визначалися завдання здобуття Україною автономії, проведення земельної реформи, у місті ж — організації громадського комітету, запровадження системи самоврядування. Задекларована редакцією мовна рівноправність не була дотримана: україномовні матеріали спочатку становили лише незначний відсоток усіх публікацій, а після виходу зі складу редколегії голови місцевої «Просвіти» І. Ковалевського практично зникли. Публікації видання ілюструють певні аспекти міжнаціональних відносин. Так, після оприлюднення у часописі списку осіб, які співробітничали за царату із жандармським управлінням, до редакції надійшов лист Б. Гуревича, в якому висловлено протест проти того, що національність вказана лише біля прізвищ інформаторів-євреїв. Інший конфлікт пов'язаний із заявою артистів єврейського театру про те, що їх побили та розгромили театр, а позаяк інцидент начебто стався у день панахиди по Шевченкові, дехто звинуватив у насильстві «свідомих українців». Для з'ясування ситуації було створено в Ніжині спеціальну комісію, яка дійшла висновку: конфлікт виник між євреями та гімназистами не в день

панахиди, а раніше, і не гімназисти побили єврейських акторів, а навпаки. Узагальнюючи спробу використати інцидент для антиукраїнської агітації, І. Ковалевський писав: «Сором цей і бруд на вас і на дітях ваших, наша ж велика національна ідея, як сяла, так і сятиме віками чистим, нестерпучим для ваших очей огнем» [11].

Відродження українського національного життя у Ніжині, незважаючи на труднощі, тривало. Голова «Просвіти» закликав громадян організуватися для захисту своїх національних інтересів: було скликане віче, на якому вирішено українізувати нижчі, середні й вищі школи. Велася праця і над реалізацією таких глобальних проектів, як збір та опрацювання історичних та етнографічних матеріалів для видання товариством при історико-філологічному інституті князя Безбородька «Енциклопедії України». Все ж найбільшою перешкодою на обраному шляху була відсутність фахівців: курси для народних учителів були малоефективними, бо й самі лектори добре не знали української мови, бракувало підручників та художньої літератури, не було виробленої наукової термінології.

Така історично зумовлена ситуація призводила до випадків, коли редакція російськомовної кам'янець-подільської газети «Подольская Мысль» змушена була спростовувати тезу про приналежність її до російської преси. Редактор П. Виржиковський у статті «Вмѣсто передовицы» наголошував, що часопис видається на території Української Народної Республіки громадянином України для інших українських громадян, «имѣеть опредѣленную Украинскую Оріентацію» і не є органом якоїсь російської політичної партії, а в міру сил і можливостей служить інтересам прогресивно-демократичних прошарків місцевого населення [6]. На підтвердження задекларованих ідеологічних пріоритетів редакція систематично критикувала редактора «Кієвляніна» В. Шульгіна за антиукраїнську пропаганду, називаючи його «чорносотеннымъ Баяномъ».

Усе ж саме з відродження мови розпочалося у XIX ст. національне відродження багатьох європейських народів, бо кожен народ має юридичне й моральне право дбати про кращу долю своїх дітей. Тогочасні процеси у сфері освіти всебічно висвітлював фаховий журнал «Вільна Українська Школа» (1917—1920), що виходив у Києві за участі «кращих українських і закордонних педагогічних

сил» і засвідчив потужний інтелектуальний потенціал українського вчителства, незважаючи на тривале нищення освіти як базової складової національної культури. У 1917—1918 рр. основними завданнями були українізація школи, складання шкільних програм, видання нових підручників і устійнення правопису. Іноді політичні пріоритети спонукали до тенденційності навіть у тематиці літературознавчих досліджень, наприклад, у статті С. Русової «Федеративна ідея в творах Шевченка» ідея «братолюбія» потрактована автором як «велике політично-етичне гасло», порятунок від економічних і соціальних бід. Згодом, із приходом до влади Директорії, буде всебічно розвинута соціалістична за суттю концепція «трудової школи», вносячи знову ж виразну тенденційність у висвітлення сучасних педагогічних проблем.

Своєрідним підсумком організаційних змагань українських педагогів став Другий учительський з'їзд, що відбувся у серпні 1917 р. На ньому дискутувалися питання як українізації школи, так і методики викладання, запровадження курсів українознавства, самоосвіти вчителів, спростовувалася поширена думка, що українську мову треба вчити тільки в початковій школі, а в старшій навчання повинно й далі вестися російською. Однак на продуктивності роботи учасників форуму позначилося загальне політичне розчарування, т. зв. постреволюційний синдром, що зумовив малоініціативність під час дискусій. Основні тези виступів та план роботи зібрання висвітлював «Вістник Педагогічно-Професійного З'їзду» (1917).

Українські педагоги виступали за патріотизм у вихованні нового покоління, проти необов'язковості занять на українських кафедрах. Загальні ж перспективи розвитку освітньої сфери в період Гетьманату окреслені у щоденнику «Відродження»: упродовж 1918 р. були засновані університети, гімназії, розширена мережа товариства «Просвіта». Автори наголошували на необхідності оновлення педагогічних кадрів, потребі національно свідомих учителів, висловлено навіть пропозицію запросити до Наддніпрянщини галицьких гімназійних професорів замість деяких учителів-русифікаторів. Було актуалізоване й питання матеріального забезпечення педагогів, бо неможливість вижити за 38 крб на місяць призводила до масової втрати фахівців у школах. Низка інформаційних мате-

ріалів висвітлювала такі заходи, як з'їзд комісарів з освітніх справ України, всеукраїнський з'їзд батьківських організацій середньої школи, подавала статистичні дані про кількість початкових шкіл та гімназій у різних регіонах. Цикл публікацій п. н «Український університет в Кам'янці на Поділлі» містив промови на святковому відкритті закладу. Освітні питання корелювали з науковими: серед першочергових — створення української Академії наук, розвиток діяльності Київського наукового товариства, організація архівів у містах і містечках України з метою збереження документів для історичних і краєзнавчих досліджень.

Фахові педагогічні часописи виходили не тільки в столиці. Травнем 1918 р. датовано «Вістник Учительської Спілки Народної Школи Волині» (у 1917 р. — «Извѣстія Союза Тружениковъ Народной Школы Волини»). У вміщених на шпальтах часопису резолюціях з'їздів 1917 та 1918 рр. ідеться як про реформування народної освіти, так і про державний устрій, місцеве самоврядування, земельну й кооперативну сфери. Найактуальнішими визначено питання запровадження обов'язкової безкоштовної початкової освіти, вивчення української мови, літератури, історії, географії та етнографії як обов'язкових предметів, заснування інтернатів та виділення стипендій для навчання у середніх школах дітей народних учителів, українізації духовної школи, відкриття літніх українознавчих курсів для учителів та освітніх курсів для неграмотних дорослих, організації при школах бібліотек. Реформування передбачало також, щоб навчальний процес був творчим, вчив дитину мислити. На організованих заходами Учительської спілки українських педагогічних курсах читалися для учителів лекції з таких предметів, як історія та географія України, історія українського письменства, а також із загальнотеоретичних і методичних проблем (наприклад школознавство).

Пореволюційні напрями реформування середньої та вищої школи обговорювалися й у виданні загальноучнівського союзу Одеси «Наше Слово» (1917), йшлося, зокрема, про доцільність міністерства освіти, врегулювання правопису, зміну системи оцінювання знань учнів і екзаменаційного контролю. Не оминула редакція і мовне питання: «Чутко нужно прислушаться къ требованіямъ и резолюціямъ народовъ по тому вопросу, ибо вопросъ о языкѣ, яв-

ляющемся духовної суцільності, зеркаломъ народа, долженъ быть разрешень только этимъ народомъ, но не другими, ничего общаго съ нимъ не имеющими» [1, с. 4]. Мова виражала сутність політичної стратегії: у статті «Автономія языковъ въ школѣ», підписаній криптонімом Б. В-н, запровадження українцями у школах принципу національної автономії потрактоване як історично справедливе, все ж цей процес мислився в рамках демократизації Росії, без порушення її колишніх кордонів.

Обстоючи право українців на освіту рідною мовою, редакція газети «Черкасская Воля» (1917) все ж декларувала мовний плюралізм у сфері освіти і водночас заохочувала старшокласників фіксувати свої враження від революційного перевороту та перших днів свободи з огляду на вагу історичного періоду. Автори часопису гостро критикували публікації «Кієвлянина» — виразника імперської традиції заборони національних мов як таких, що начебто несуть загрозу територіальній цілісності Росії: «Ребенокъ, выросшій въ своемъ селѣ, хотя бы у родителей отлично понимающихъ великорусскій языкъ, слышитъ только украинскій языкъ, и съ нимъ однимъ отправляется въ школу, чтобы тамъ научиться коверкать свой материнскій языкъ на великорусскій ладъ» [10, с. 4].

На потребі рідномовного шкільництва, шкідливого впливі на дитячу психіку освіти чужою мовою, що може спричинити затримку інтелектуального розвитку та серйозні психічні відхилення, наголошував ще в кінці XIX ст. згадуваний вже Олександр Потебня. Тісний зв'язок мови з душевним життям людини змушував його задумуватись над значенням багатомовності: «Всі ці міркування привели його до розгляду самої суті денаціоналізації з усіма її деморалізаційними наслідками та до витворення власного ідеалу і програми національно-культурного оживлення України», — наголошено у книзі Костянтина Чеховича «Олександр Потебня: Український мислитель-лінгвіст» [27, с. 100—101]. Все ж політичні аргументи нерідко переважали над психологічними. В опублікованих на сторінках часопису «Вѣстникъ Одесского Земства» (1917—1919) статті «Украинская или русская школа» Ф. Васильев зауважував, що ні в кого не виникає сумніву в тому, що діти повинні навчатися рідною мовою. Однак реформування дореволюційної шкільної системи викликало страх втратити здобутки російської

культури, тому автор обстоював ідею одночасного функціонування українських і російських шкіл із наданням учням права вибору. Сторінки часопису зберегли відомості про відкриття на Одещині, незважаючи на економічні труднощі, десятків нових шкіл, заснування повітової спілки вчителів-українців, розвиток позашкільної освіти, заснування пересувного музею підручників при земській управі, організацію спеціалізованих шкіл для сліпих. 1918 р. в регіоні теж було розвинуто мережу українознавчих курсів для вчителів, на час навчання на яких земство надавало субсидію, незважаючи на демагогічні гасла про небезпеку «насильницькой українізації», що не втратили актуальності й через століття. Цікавим у цьому контексті є шарж із одеського гумористичного журналу «Бомба» з іронічним коментарем: «— Петръ Ивановичъ, вы украинець? — Я полагаю. Во всякомъ случаѣ ревнивые мужья уже столько разъ выставляли меня за порогъ, что я имѣю полное основаніе считать себя запорожцемъ!..» [16]. Тобто розуміння безпідставності (власне інших підстав) подібних звинувачень було очевидним і тоді.

Окрім часописів, які ховали під обличчям демократа сутність колонізатора, були й такі, що відверто захищали ідеали «единой неделимой» і намагалися відповідати «насущнымъ потребностямъ и запросамъ русскаго читателя». Так, відверту антиукраїнську пропаганду вело одеське «Свободное Слово» (1917—1918): у низці статей критикувався Четвертий Універсал, бо, на думку редактора Івана Дусиніна, проголошення державної самостійності УНР начебто лише покликане забезпечити українській делегації у Брест-Литовську підтримку німецького уряду. Таким чином, ідеологи монархізму хотіли позбавити Україну історичної суб'єктності й традиційно трактували її як об'єкт політичного суперництва між Російською та Австро-Угорською імперіями.

У статті «Государственный языкъ», опублікованій у київській газеті «Вечеръ», її автор, Л. Неверов, вбачав два підходи до вирішення мовного питання: ідеологічний і практичний. До прихильників першого зараховував тих, що вважали запровадження української мови як офіційної одним із базових принципів державності, а до других — тих, що переконували: з огляду на брак адміністративних, зокрема юридичних, кадрів, які б добре володіли українською мовою, невиробленість термінології, варто запровадити як рівноправ-

ні дві державні мови — українську й російську. Докладніше про перспективи розвитку української культури йшлося в інтерв'ю з керівником головного управління в справах мистецтва та національної культури Петром Дорошенком, міністром юстиції Олексієм Романовим, функціонувала й спеціальна рубрика «Учебная жизнь». Про основні напрями внутрішньої державної політики, зокрема освітній, ідеться в інтерв'ю із гетьманом Павлом Скоропадським: глава держави наголошував, що українська національна школа — це основа виховання, а не лише освіти, народу: «У насъ въ Украинѣ должна быть своя украинская школа, существующая рядомъ съ другими школами. Мы ничего не хотимъ разрушать. Старые просвѣтительные учрежденія мы оберегаемъ, но рядомъ будемъ строить новыя, и общество должно идти нога въ ногу съ правительствомъ на этомъ пути. Національная школа — основа воспитанія народа» [9]. Цей процес не був одновимірним, політика гетьманського уряду зазнавала змін. Так, якщо полтавська газета «Вільний Голос» писала про виступ на вчительському з'їзді в Києві міністра освіти гетьманського уряду Миколи Василенка, який окреслив перспективи «русской школы на Украіне», так і не торкнувшись питання українського шкільництва та обурення української інтелігенції цим фактом, то вже невдовзі редакція «Відродження» публікувала наказ нового міністра освіти Петра Стебницького про українізацію цього міністерства.

Процес українізації охоплював доволі широкий географічний ареал, поширюючись не тільки на етнічні українські землі, а й на території компактного поселення українців на чужині. Йдеться перш за все про Зелений Клин, де розвинулася активна національна громадсько-політична діяльність. Передову статтю «До українського громадянства» у газеті «Вісти Українського Клуба в м. Харбині» (1917) відкривав епіграф з поеми Т. Шевченка «І мертвим, і живим...». У статті правління Українського клубу окреслило діяльність цієї першої за 10 років національної організації в Маньчжурії та труднощі, пов'язані з переслідуванням українців у царській Росії. Одним із першочергових завдань було будівництво нового приміщення для клубу, в якому планувалося розмістити школу та читальню. У газетних публікаціях ідеться про національно-культурну діяльність українців на Далекому Сході та політичні

перспективи України, виховання в них готовності захистити свої соціальні та національні права, необхідність досягти внутрішньої єдності та організованості. В одній із статей зазначено, що «російське громадянство досить багато веде розмов про підбиті народи, як бельгійці, серби, чехи і інші. Але балачки ці і гарні слова про право на самоозначення стосуються завше до тих народів, які живуть в чужих державах, а не в Росії» [22]. На сторінках газети надруковано також резолюції українського національного з'їзду в Києві у квітні 1917 р. («Чого хотят українці») та звернення Комітету національного фонду при УЦР, а серед поетичних творів — знакові поезії Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна» й Івана Франка «Не пора, не пора...».

Подібно тифліська газета «Вільне Життя» теж була інформаційним і гуртуючим фактором для української громади в Грузії та українських вояків, що перебували на Кавказькому фронті. У публікаціях часопису наголошувалося на неможливості вирішення національного питання в умовах Російської імперії та висловлено сподівання на позитивні зміни, пов'язані із запровадженням республіканського ладу. Однак таким сподіванням не судилося справдитися, бо у відповідь на вимоги про право на вільне самоврядування російська демократія апелювала до несвоечасності подібних вимог. У такому багатовекторному протистоянні важливою була єдність української громади: редакція закликала українців — офіцерів, лікарів і урядовців — стати провідниками національної ідеї серед солдатів. Водночас самі солдати розуміли: «Та й сами подумайте, люди добрі, як нам, українцям, згодитись, злитись в одну сімью, сісти за один стіл бенкетувати з тими, які хотять і надалі порядкувати в нашій хаті» [20].

Мова — це не тільки національна, а й моральна категорія, що посідає одне з чільних місць у системі національної культури, — зауважувала редакція подільського часопису «Село» (1917—1919). У редакційній статті «Мова — дар Божий» з епіграфом із послання апостола Павла йдеться про необхідність збереження чистоти мови, уникнення лайки та нецензурних висловів, а про мову як форму національної ідентифікації — у статтях М. Б. «Чи справді українська мова є мова мужича?» і В. Помагайби «Наша мова в ніс коле». У газеті поруч із поетичними творами Миколи Вороного, Марійки

Підгірянки, Лесі Українки, Тараса Шевченка вміщено записаний у Галичині український духовний гімн «Боже Великий, єдиний, нам Україну храни». Значну увагу було звернено на педагогічну складову: ворог розумів, яку небезпеку несуть для нього люди, здатні виховати нове покоління свідомих українців, тож саме їм були присвячені більшість некрологів, перш за все — генеральному комісарові у справах освіти Іванові Стешенку.

У процесі здобуття Україною політичної незалежності все більшої актуальності набувала справа церковної автокефалії, бо пореволюційні демократичні процеси стосувалися й очищення православної Церкви від наслідків політичної заангажованості. Замітки уманської газети «Вільна Україна» (1917) свідчать про спроби українських священиків подолати потужний спротив ієрархів, призначених московським патріархом, бували випадки прилюдного визнання ними своїх провин перед народом і оправдання «тиском самодержавія».

За постановою Тульчинського єпархіального з'їзду, участь у якому взяли й представники УЦР, було розпочате видавання газети «Голось Подольской Церкви» (1918). Представники влади закликали у своїх промовах духовенство посилити релігійно-просвітницьку діяльність серед народу. Тож якби подібний часопис не вийшов у світ, це означало б мовчазну відмову духовенства співробітничати з українською владою у сфері культурного устрою України, — твердила редакція. До підписання Переяславської угоди національно-політичне й культурне життя ґрунтувалося на євангельських засадах, а серед перших будівничих були священики, — стверджували на сторінках видання прихильники автокефалії. Натомість у Російській імперії держава мала тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя, включно з церковним, під тиском абсолютизму селяни втратили духовний зв'язок із Церквою, яка не могла захищати їхні інтереси. Прихід до влади більшовиків означав і духовне, і фізичне руйнування віри та святинь, тож українська Церква прагнула уникнути цієї загрози, вийти на шлях християнізації політичного й державного життя в Україні, щоб сини «рідної нашої неньки могли працювати для щастя — освіти народа з Богом і для Бога...» [3]. З огляду на небезпеку чергової окупації України більшовиками більшість духовенства підтримувала геть-

мана П. Скоропадського, вбачаючи в ньому запоруку збереження та розвитку української Церкви на тлі повідомлень про жорстокість атеїстичної машини в радянській Росії. Водночас у публікаціях порушувалися проблеми взаємин школи та релігії, самоосвіти священників, ролі Церкви в піднесенні моральності в добу її загального занепаду. Повноцінний розвиток національної культури неможливий без національної школи, а українська інтелігенція виховувалася у чужих школах, тому народ їй не довіряє. Цей фактор був однією із причин поширення в Україні ворожої християнству соціалістичної ідеології, бо інтелігенція звикла бути не господарем, а слугою у власному культурному просторі, наголошував Я. Степанковський у статті «Справа школи і народньої інтелігенції»: «Цей дикий та страшний “большовизм”, від якого жажнувся всенський світ, міг народитися тільки на нашій байдужій землі» [23].

Редакція часопису «Віра та Держава», що виходив завдяки фінансуванню гетьманського уряду, висвітлювала історичні зміни, які відбувалися у релігійному житті України впродовж 1918 р., бо «церковна культура з’являється могутнім чинником зросту загально-національної культури» [4]. У фокусі уваги журналу — проблеми як зв’язку національної еліти з Церквою, так і необхідності сепарації української Церкви від російської. І хоча у виданні стверджувалося, що Церква набуває для громадянства «актуального інтересу», все ж цей інтерес був пов’язаний з «мотивами політичної природи» [21, с. 3].

Пошуки причин занепаду православної Церкви в Україні вели авторів журналу до різних висновків, серед яких згадано поверхове сприйняття ідеології християнства, важку історичну, власне колоніальну, спадщину, відхід від релігії інтелігенції та, як наслідок, розрив між інтелігенцією і народом, бо розвиток нації неможливий без духовного проводу. Активізації ролі Церкви в суспільно-політичному житті сприяв Всеукраїнський православний церковний собор, хід якого докладно висвітлювався на шпальтах часопису. Серед найбільш актуальних завдань були набуття Церквою статусу автокефалії та українізація релігійного життя, безпосередньо пов’язані з потребою перекладу українською мовою богослужбових книг. У статті «Біблія на українскомъ языкѣ» В. Крижановського подано ретроспективу друкованих перекладів Святого Письма ав-

торства Пилипа Морачевського, а також Пантелеймона Куліша у співпраці з Іваном Нечуєм-Левицьким та Іваном Пулюєм й акцентовано їх націєтворче начало: переклади Святого Письма рідною мовою у різних народів завжди переконували «воочію всѣхъ и каждого въ степени развитія и богатства языка данной націи, по тѣмъ или инымъ причинамъ лишенной государственности. Поэтому заинтересованные въ дальнейшемъ ростѣ и развитіи народности всегда въ лицѣ своей интеллигенціи заботилась прежде всего о томъ, чтобы обогатить родную литературу переводомъ книгъ Священнаго Писанія на національный языкъ» [12, с. 6].

Механізми духовного й економічного контролю над українцями через використання Церкви розкриває Володимир Чехівський у статті «Церковне панство на Україні» (під псевд. Ілія Братерський), вміщеної в одеському «Вільному Житті». Поява публікації була пов'язана з другою сесією Всеукраїнського православного церковного собору й усвідомленою необхідністю визволення з-під влади керованої з Москви інституції: «Щоб не порушити заповіді Христової про братерство народів, щоб не сприяти душоубству українського народу, церков українська повинна бути вільною і незалежною від підлягання російському патріаршому церковному урядові» [26, с. 3].

Інформативною у цьому контексті є замітка Юрія Стрижавського «Сторінка до історії Українського руху» у щоденнику «Вільне Життя» про долю заарештованого о. Костянтина Шаравського: автор подає список запитань для допиту («Вопросные пункты, составленные Благочиннымъ священникомъ Іоанномъ Бржезинскимъ для дачи на нихъ отвѣтовъ священникомъ Константиномъ Шаравскимъ»), серед яких — запитання про те, чи вживав отець українську мову в школі та церкві, чи роздавав селянам українські відозви та й взагалі чи визнає себе «виновнимъ въ украинофильствѣ» [24, с. 3]. Однак відповісти на них підсудний вже не зміг, бо був після допитів при смерті. Це такі ж прояви «християнського братолюбства», як і посвячення сучасними російськими «батюшками» бойовиків і зброї на Донбасі.

Політичні утиски української мови безпосередньо впливали на літературно-мистецький простір. У низці публікацій культурологічної тематики, вміснених на шпальтах тогочасних суспільно-

політичних видань, дискутувалися проблеми як української культури загалом, так і літературно-мистецького й театрального життя зокрема. Йшлося про необхідність видання історії української культури, поживлення літературного руху, зокрема видання книг художньої літератури, розвиток модерного драматичного мистецтва й селянських театральних гуртків, окреслювалися актуальні напрями діяльності товариства «Просвіта», виступи українського національного хору під керівництвом Олександра Кошиця. Особливої уваги заслуговує інформаційне повідомлення про віднайдення у с. Гордоватці на Херсонщині старовинного погруддя імператора Тиберія, за панування якого проповідував Христос.

Позаяк український народний театр тривалий час був «майже єдиним вістником живого слова» з огляду на Валуєвський циркуляр і Емський указ, київський мистецький часопис «Театральні Вісти» (1917), окреслюючи напрями розвитку національного модерного театру, називав одним із головних завдань подолання репертуарного голоду можливість вийти за межі дозволеного етнографізму, довести свою здатність до повноцінного існування поза окресленими імперською ідеологією рамками. Свідомий своєї культурної місії, театр повинен відображати життя не тільки селян, а й інтелігенції, досягнути всі суспільні верстви. Політичні конфлікти, що проектувалися на мистецький простір, засвідчували полемічні матеріали Северина Паньківського «Революційний Katzenjammer п. Кугеля» та «Джентельмен з Петербургу», вміщені з приводу статей в № 26 і 39 журналу «Театр и Искусство» (Петербург). Історичний екскурс С. Паньківського у XVIII ст. доводить неспроможність шовіністичних тверджень про те, що розвиток українського театру створює загрозу російській культурі, даючи власне тлумачення культури як духовного зростання нації. Подібно автор (під псевд. Stefan Safari) замітки «Опера: На увагу велемудрих філософів», полемізуючи з «Кіевской Мыслью», спростовує тезу про ймовірну «загрозу українізації» опери.

Відлік Визвольних змагань українців у ширшому історичному сенсі починаємо саме з Шевченкового «Кобзаря», який свого часу став революційним явищем української літератури: «Що-річно сходилися ми в день його смерти, щоби набратися нових сил для дальшої боротьби за кращу долю й покріпитися в тяжких хвилях непо-

хитною вірою...» [2]. Тож символічним у цьому контексті є думка автора часопису «Вістник Вовчанського Українського Т-ва “Просвіти”» (1917), що з часу зруйнування Запорізької Січі український національний рух існував майже виключно як рух літературний.

Мандрівка публікаціями українських часописів 1917—1918 рр. — не тільки цінний інтелектуальний досвід, можливість відчутти дух епохи, проблеми, які були насущними століття тому, а й розуміння спадкоємності поколінь, жертвовності тих, хто не боявся бути серед перших у справі національного апостольства, у боротьбі за «вільне слово» й «вільне життя».

1. *Б. В.-нъ*. Автономія языковъ въ школъ / *Б. В.-нъ* // Наше Слово. — Одеса, 1917. — № 1. — С. 4.
2. В 58-і роковини смерти Тараса Шевченка // Шлях. — Зальцведель, 1919. — Ч. 4. — С. 1.
3. В чім щастя нашого народу (Казань члена Всеукраїнського Церковного Собору, священника Михаїла Ковальчука в Києво-Печерській Лаврі) // Голосъ Подольской Церкви. — Каменець-Подольськ, 1918. — № 34. — С. 3.
4. Від редакції // Віра та Держава. — Київ, 1918. — Ч. 1. — С. 4.
5. Відродження. — Київ, 1918. — Ч. 1. — С. 1.
6. *Выржиковскій П.* Вмѣсто передовицы / *П. Выржиковскій* // Подольская Мысль. — Каменець-Подольськ. — 1919. — № 123. — С. 1.
7. *Грушевський М.* Повороту нема / *М. Грушевський* // Нова Рада. — 1917. — Ч. 4. — С. 1.
8. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? / *Іван Дзюба*. — Київ : ВД «КМ Academia», 1998. — С. 132.
9. Его Свѣтлости Панъ Гетманъ объ основахъ политики в странѣ (Бесѣда съ сотрудникомъ «Вечѣра») // Вечерь. — Київ, 1918. — № 1. — С. 3.
10. *К. Я.* Українскій языкъ въ народной школъ / *К. Я.* / Черкасская Воля. — 1917. — № 14. — С. 3—4.
11. *Ковалевський І.* Хулиганство или провокація? / *І. Ковалевський* // Извѣстія Нѣженскаго Общественнаго Комитета. — 1917. — № 12. — С. 3.
12. *Крижановській В.* Библия на украинскомъ языкѣ (Очеркъ) / *В. Крижановській* // Віра та Держава. — 1918. — Ч. 16. — С. 6—9.
13. *Липа І.* Організуйтесь! / *Іван Липа* // Українське Слово. — Одеса, 1917. — Ч. 1. — С. 3.
14. *Липа І.* Українська Центральна Рада / *Іван Липа* // Українське Слово. — 1917. — Ч. 1. — С. 3.

15. *М. Х.* Запитання до Російських соціалістів / *М. Х.* // Вільне Життя. — Одеса, 1918. — № 7. — С. 2.
16. Насильственна українізація // Бомба. — Одеса, 1918. — № 40. — С. 12.
17. Нема ширости // Селянська Думка. — Бердичів, 1917. — № 11. — С. 1—2.
18. Од Редакційного Комітету // Українське Слово. — 1917. — Ч. 1. — С. 1.
19. *П. Ч.* Полтава, 11 квітня / *П. Ч.* // Вільний Голос. — Полтава, 1918. — Ч. 2. — С. 2.
20. *Парфенчук.* Жах перед нашим рухом / салдат залізничного полка *Парфенчук* // Вільне Життя. — Тифліс, 1917. — Ч. 4/5. — С. 2.
21. *Рафальський В.* Причинки до церковно-правної ідеології української православної Церкви / *Вас. Рафальський* // Віра та Держава. — 1918. — Ч. 4. — С. 3—7.
22. *Северіян О.* Не одною мірою / *Олекса Северіян* // Вісти Українського Клуба. — Харбін, 1917. — Ч. 1. — С. 4.
23. *Степанковський Я.* Справа школи і народньої інтелігенції / *свящ. Я. Степанковський* // Голось Подольской Церкви. — Кам'янець-Подільський, 1918. — № 35. — С. 1.
24. *Стрижавський Ю.* Сторінка до історії українського руху / *Юр. Стрижавський* // Вільне Життя. — 1918. — № 27. — С. 3.
25. Українська політика // Вѣстник Областного и Киевскаго Совѣтов Рабочих и Солдатских Депутатов. — 1917. — № 4. — С. 1.
26. [*Чехівський В.*]. Церковне панство на Україні / *Ілія Братерський* // Вільне Життя. — 1918. — № 86. — С. 2—3.
27. *Чехович К.* Олександр Потебня: український мислитель-лінгвіст / *Др. Константин Чехович.* — Варшава, 1931. — 188 с.
28. *Шелухин С.* Лівшаки / *Сергій Шелухин* // Українське Слово. — 1917. — Ч. 6. — С. 1.
29. *Янів В.* Психологічні основи окциденталізму / *Володимир Янів.* — Мюнхен : Ukrainische Freie Universität, 1996. — 205 с.
30. *Янчуренко С.* Україна на чолі недержавних націй Росії / *Сергій Янчуренко* // Українське Слово. — 1917. — Ч. 2. — С. 4—6.